TEMPORALLIKNING STRUKTUR-SEMANTIK TADQIQI

Axrorova Ziyodaxon,
FarDU tayanch doktoranti

Annotatsiya
Ushbu maqolada temporallik kategoriyasining struktur-semantik xususiyatlari, uning til tizimidagi o‘rni hamda vaqt munosabatlarini ifodalashdagi lingvistik vositalari tahlil qilinadi. Temporallik tilning universal kategoriyalaridan biri bo‘lib, voqea-hodisalar, harakat va holatlarning vaqtga nisbatan joylashuvini aks ettiradi. Tadqiqotda temporallikning grammatik, leksik va kontekstual ifoda vositalari, shuningdek, uning semantik maydoni va funksional xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *temporallik, vaqt kategoriyasi, struktur-semantik tahlil, semantik maydon, zamon, aspekt, lingvistika.*

KIRISH

Til inson tafakkurining muhim vositasi sifatida borliqdagi hodisalarni ma’lum kategoriyalar orqali aks ettiradi. Shunday kategoriyalardan biri temporallik bo‘lib, u voqea va harakatlarning vaqt bilan bog‘liq munosabatlarini ifodalaydi. Temporallik kategoriyasi nafaqat grammatik zamon shakllarida, balki leksik birliklar, sintaktik konstruksiyalar va matn kontekstida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois mazkur kategoriya tilshunoslikda struktur-semantik jihatdan o‘rganilishi zarur bo‘lgan muhim masalalardan biridir.

Temporallik (lotincha *tempus* – “vaqt”) til birliklarining vaqt munosabatlarini ifodalash xususiyatini anglatadi. U voqeaning nutq momentiga yoki boshqa voqealarga nisbatan vaqt jihatidan joylashuvini ko‘rsatadi.

Tilshunoslikda temporallik quyidagi asosiy ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

- Absolyut vaqt – harakatning nutq momentiga nisbatan ifodalanishi;
- Nisbiy vaqt – bir voqeaning boshqa voqeaga nisbatan vaqt jihatidan belgilanishi;
- Dinamik vaqt – vaqt davomida sodir bo‘luvchi harakat va jarayonlarning ifodalanishi;
- Statik vaqt – ma’lum holat yoki vaziyatning vaqt bilan bog‘liqligini aks ettirishi.

Temporallik kategoriyasi zamon, aspektual ma’no va taksis kabi kategoriyalar bilan chambarchas bog‘liq holda faoliyat yuritadi.

Temporallikning struktur xususiyatlari. Temporallikning struktur jihati uning til tizimida qanday vositalar orqali ifodalanishini o‘z ichiga oladi.

Grammatik vositalar. Temporallikning asosiy ifoda vositasi fe’l zamon shakllaridir. O‘zbek tilida zamon kategoriyasi quyidagi shakllar orqali ifodalanadi:

1. O‘tgan zamon: *keldi, yozgan edi, o‘qibdi.*

2. Hozirgi zamon: *kelmoqda, o‘qiyapti, ishlayapman.*

3. Kelasi zamon: *keladi, boraman, yozmoqchi.*

Mazkur shakllar harakatning vaqt o‘qidagi joylashuvini belgilaydi va temporallikning grammatik asosini tashkil etadi.

Leksik vositalar. Temporallikni ifodalovchi leksik birliklar ham mavjud:

- bugun
- kecha
- ertaga
- hozir
- keyin
- avval
- yaqinda
- doimo

Bu birliklar voqeaning vaqt parametrlarini aniqlashtirib beradi.

Sintaktik vositalar. Temporallik murakkab gaplar tarkibida ham ifodalanadi:

- Men kelganimda, u ketgan edi.
- Dars tugagach, talabalar kutubxonaga yo‘l oldilar.

Bunday konstruksiyalar voqealar o‘rtasidagi vaqt munosabatlarini aniq ko‘rsatadi.

Temporallikning semantik xususiyatlari. Temporallikning semantik mazmuni vaqt bilan bog‘liq ma’nolar tizimini tashkil etadi. U quyidagi semantik komponentlarni o‘z ichiga oladi:

1. Ketma-ketlik ma’nosi. Bir voqeaning ikkinchisidan oldin yoki keyin sodir bo‘lishini bildiradi.

Misol: Avval ma’ruza bo‘ldi, keyin muhokama boshlandi.

2. Davomiylik ma’nosi. Harakatning ma’lum vaqt davomida kechishini ifodalaydi.

Misol: U bir necha soat davomida kitob o‘qidi.

3. Takroriylik ma’nosi. Harakatning muntazam yoki qayta-qayta sodir bo‘lishini anglatadi.

Misol: U har kuni ertalab yuguradi.

4. Chegaralanganlik va chegaralanmaganlik

Harakatning yakunlangan yoki davom etayotganligini ifodalaydi. Misollar:

- *Kitobni o‘qib bo‘ldim. (chegaralangan)*
- *Kitob o‘qiyapman. (chegaralanmagan)*

Temporallikning funksional-semantik maydoni. Temporallik funksional-semantik maydon sifatida markaz va periferiya elementlaridan tashkil topadi.

Markaziy komponentlar: fe’l zamonlari, zamon shakllari, aspektual vositalar.

Periferik komponentlar: vaqt ravishlari, vaqtni bildiruvchi otlar, sintaktik konstruktsiyalar, kontekstual vositalar.

Markaziy vositalar vaqt ma’nosini bevosita ifodalasa, periferik vositalar uni aniqlashtiradi va boyitadi.

Temporallikning matndagi roli. Matnning mazmuniy yaxlitligi ko‘p jihatdan temporallik vositalariga bog‘liq. Voqealar ketma-ketligi, retrospektiv va perspektiv tasvirlar, hikoya qilish usuli aynan vaqt munosabatlari orqali tashkil etiladi.

Masalan, badiiy matnda o‘tgan zamon shakllari voqealarni hikoya qilish uchun xizmat qilsa, ilmiy matnlarda hozirgi zamon shakllari umumiy qonuniyat va faktlarni ifodalashda qo‘llanadi.

XULOSA

Temporallik tilning universal va murakkab funksional-semantik kategoriyalaridan biri hisoblanadi. U grammatik, leksik va sintaktik vositalar orqali ifodalanib, voqea-hodisalarni vaqt nuqtayi nazaridan tavsiflash imkonini beradi. Struktur-semantik tahlil temporallikning ichki tuzilishi, semantik komponentlari hamda funksional imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Temporallikning o‘rganilishi zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nurmonov A. *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
2. Mahmudov N. *Til va nutq*. – Toshkent: Fan, 2013.
3. Bondarko A. V. *Teoriya funkcionalnoy grammatiki. Temporalnost*. – Sankt-Peterburg, 1990.
4. Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
5. Lyons J. *Semantics*. – Cambridge University Press, 1977.